

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
6/1 (Haziran/June 2022), 268-291.

Türk Tipi Travmayla Baş Etme Stratejisi – Acıyı Bal Eylemek: Sarıkamış Destanı Örneği

The Strategy of Coping with Trauma of the Turkish Type – Turning Pain Into Honey: Sarıkamış Example

Nurdan Yağlı Soykan

Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü

Assist. Prof., Cankiri Karatekin University, Faculty of Islamic Studies, Department of
Philosophy and Religious Studies, Çankırı/Türkiye

E-posta: nurdanyagli@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002-1482-8250

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 90 Mart/March 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 10 Haziran/June 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Haziran/15 June 2022

Yayın Sezonu / PubDate Season: Yaz-Haziran/ Summer-June

DOI: 10.46595/jad.1111192

Cite as / Atıf: Yağlı Soykan, Nurdan. "Türk Tipi Travmayla Baş Etme Stratejisi – Acıyı Bal Eylemek: Sarıkamış Destanı Örneği", *Journal of Analytic Divinity* 6/1 (Haziran/June 2022), 268-291.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the resources used have been properly cited (Nurdan Yağlı Soykan)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjad@gmail.com

Öz

Bireysel travmalar gibi toplumsal travmalar da beraberinde bir takım uyum sorunlarını getirebilir. Savaş, doğal afet, terör gibi travmatik nedenlerle gerçekleşen olaylar sadece bireyleri değil toplumun genelini de etkileme kapasitesine sahiptir. Türk tarihinde zaferler kadar yenilgilerin de olduğu bilinen bir gerçektir. 1915 yılında on gün süren Sarıkamış Harekâtı olumsuz hava koşulları ve çetin coğrafi şartlar nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmış çok sayıda şehit verilmiştir. Sarıkamış harekâtı politik psikoloji açısından objektif bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde seçilmiş bir travma olduğu söylenebilir. Tıpkı Balkan savaşları gibi ağır sonuçları olmuş ve toplum tarafından üzüntüyle karşılanmıştır. Ancak devam etmekte olan Kurtuluş Savaşı nedeniyle Çanakkale Zaferi halka moral ve motivasyon sağlamak adına daha fazla ön plana çıkarılırken Sarıkamış hüznü dolu hikayesiyle geri planda kalmıştır. Bütün bu olumsuz koşullara rağmen Türk milleti Sarıkamış Harekâtını seçilmiş bir travma olarak değil seçilmiş bir zafer olarak anlamlandırmış, acısıyla tatlısıyla bağrına basmıştır. Bugün gelinen noktada Sarıkamış Şehitleri her yıl binlerce kişinin katılımıyla anılmakta ve buradan toplumsal kimliğin güçlendirilmesi, gençlere milli bir şuur aşılama ve zamanında tutulamayan yas sürecini tamamlayarak vefa duygularını yaşamak ve yaşatmak amaçlanmaktadır. Tarihsel verilerin psiko-sosyal açıdan değerlendirilmesi ve analiz edilmesi yöntemini benimseyen bu araştırma Sarıkamış Harekâtının ya da Sarıkamış Destanının politik psikoloji yönüyle değerlendirilmesine katkı sunmayı amaçlaması bakımından ilk olma özelliğine sahiptir. Araştırmada toplumsal travmayla baş etmede Sarıkamış örneğinden yola çıkarak üç ana sonuca ulaşılmıştır. Bunlardan ilki mekânın ve sembollerin travmayla baş etmedeki rolü, ikincisi vatan sevgisi ve şehitlik gibi değerlerin ve maneviyatın baş etmede rolü, son olarak ise baş etme sürecinde kimlik inşasının rolü şeklinde sıralanabilir.

Anahtar Kelimeler: Politik Psikoloji, Travma, Baş Etme, Sarıkamış, Şehitlik

Abstract

Social traumas, like individual traumas, can also bring along some adjustment problems. Events that occur due to traumatic causes such as war, natural disaster, and terrorism have the power to affect not only individuals but also the society in general. It is a known fact that there are defeats as well as victories in Turkish history. The Sarıkamış Operation, which lasted for ten days in 1915, ended unsuccessfully due to adverse weather conditions and harsh geographical conditions and many martyrs were given. If the Sarıkamış operation is evaluated from an objective point of view in terms of political psychology, it can be said that it is a chosen trauma. Just like the Balkan wars, it had heavy consequences and received with sadly by the community. However, due to the ongoing War of Independence, Çanakkale Victory was brought to the forefront in order to provide morale and motivation to the people, while Sarıkamış remained in the background with its sad story. Despite all these negative conditions, the Turkish nation understood the Sarıkamış Operation not as a chosen trauma, but as a chosen victory and embraced it with all its pain and sweetness. At the point reached today, the Martyrs of Sarıkamış are commemorated with the participation of thousands of people every year, and it is aimed to strengthen the social identity from here, to

in still a national consciousness in the youth, and to live and maintain the feelings of loyalty by completing the mourning process that could not be held on time. Adopting the method of spiritual-psycho-social valuation and analysis of historical data, this research is the first to contribute to the evaluation of the Sarıkamış Operation or the Sarıkamış Epic in terms of political psychology. In the study, three main conclusions were reached based on the example of Sarıkamış in coping with social trauma. The first of these can be listed as the role of place and symbols in coping with trauma, the second the role of values such as patriotism and martyrdom and the role of spirituality in coping, and finally the role of identity construction in the coping process.

Keywords: Political psychology, Trauma, Coping, Sarıkamış, Martyrdom

Giriş¹

Psikolojik travmanın ortak paydası yoğun korku, çaresizlik, kontrol kaybı ve yok olma tehdidi hissetmedir. Bireyin dışından bir etkenin yol açtığı herhangi bir fiziksel veya ruhsal yara olarak tanımlanan travma; sıradan talihsizliklerin tersine genel olarak hayata ya da beden bütünlüğüne yönelik tehditlerle, şiddet veya ölümlerle yakından karşılaşma durumlarını da gerektirir (Budak, 2000, 769; Herman, 2017, 42).

Acı veren yaşam olayları sadece bireyleri etkilemez toplumlar da bu olaylardan payını alabilir. Zaferler ve yenilgilerin tarihinin oldukça eski olduğu ise bilinen bir gerçektir. Bazı zaferler milletlerin tarihinde iz bırakır ve uzun yıllar boyunca insan toplulukları tarafından bir gurur vesilesi olarak anılmaya devam eder. Gerek toplum gerekse milletler için bu zaferler mevcut durumdaki pozisyonlarını güçlendirmek ve gelecek nesillere güç, milli benlik duygusu ve millet olma şuuru vermek için oldukça önemli bir yer teşkil eder. Aynı durum yenilgiler ve kayıplar söz konusu olduğunda ise geçerli olmayabilir. Literatürde kolektif travma ya da toplumsal travma gibi adlarla kendine yer bulan söz konusu kavram; yaşayan bir organizmaya benzeyen toplumun toplumsal acıları ve kayıpları sindirememesi anlamına gelir (Audergon, 2004, 19). Savaşlar, depremler, doğal afetler, politik veya etnik çatışmalar ve şiddet olayları sadece bu travmayı yaşayan ve tanık olan bireyleri değil toplumun tamamını etkileyebilecek güçtedir. Travmalar doğal afet ya da Yaratıcı güce nispet edildiğinde baş etme bir nebze daha kolaylaşabilir. Fakat insan eliyle gerçekleşen bir travma söz konusu olduğunda olayları değerlendirmek ve objektif olabilmek daha zor görülmektedir. Özellikle savaşlar ve kurbanlar toplumun hatırlamak istemediği durumlardır; böylesi acı veren tarihsel olayları unutmak tercih edilir. Travma çalışmalarının ilk olarak 1870 yılında Fransa-Prusya savaşı sonrasında cepheden dönen askerlerin ruhsal sorunlar yaşaması üzerine başladığı görülmektedir. Bu askerlerdeki bozukluklara ilk olarak “travmatik nevroz”

---

¹Tarihimizin önemli kesitlerinden olan Sarıkamış'a dair yazdığım bu çalışmayı, Aslen Kars göçmeni Çorum/Alaca'lı bir babanın kızı olarak öncelikle Sarıkamış Şehitlerine ve ardından da bu makaleyi yazdığımı görmeden Hakka yürüyen Babam'a armağan ediyorum.

tanısı önerilmiştir. Daha önce bir rahatsızlıklarının olmadığı bilinen askerlerin savaş sonrasında cephede yaşadıkları travmatik olayları hatırladıkları ve gündelik olaylara yönelik tepkilerinin farklılaştığı psikiyatrlar tarafından gözlemlenmiştir (Herman, 2017, 25; Kokurcan -Özsan, 2012, 20).

Bireysel travmada yaşanan olay bireyin belleğini etkilediği gibi kitlesel travmatik olaylar da kolektif belleği etkilemektedir. Kolektif bellek ya da kolektif bilince dair ilk tanımlamaları Emile Durkheim'a kadar götürmek mümkündür. Kolektif bilinci "*aynı toplumun ortalama yurttaşlarının ortak inançlar ve duygular bütünü, kendine ait bir hayata sahip özel bir sistem oluşturur; bu sistem kolektif veya ortak bilinç olarak adlandırılabilir*" olarak tanımlayan Durkheim; sosyal olguları bireysel olgulardan farklı görür ve dil, din, adetler, mitler gibi nesnelere de kolektif temsillere benzeterek sosyolojinin inceleme nesnelere olarak değerlendirmektedir (Durkheim, 2004, 212).

Kolektif bellek bireysel bellekten farklıdır. Çünkü kolektif hafıza, olaylardan doğrudan kurtulanların hayatlarının ötesinde devam eder ve zaman ve mekân olarak travmatik olaylardan çok uzakta olabilecek grup üyeleri tarafından hatırlanır. Sonraki nesil travma mağdurları olayları farklı şekilde hatırlayabilir ve bu geçmiş olaylar gelecek nesillere farklı şekillerde aktararak biçimlendirilebilir (Hirschberger, 2018, 11). Tarihsel bellek; üyelerin kendilerinden önce meydana gelen olayları hatırlamaları ve hatıra bağıyla yeni kuşaklara aktarması yoluyla oluşur. Grup veya topluluğun ortak kimlik inşası, topluluğun ortak belleğinden bağımsız düşünülemez. Ortak grup kimliğinin temelini oluşturan biz farklılaşması grubun ortak belleğinde yansımaları bulur (Zara, 2018, 302).

Sonuç olarak toplumsal belleğin biyolojik aktarılması mümkün olmadığı için, kuşaklar arasında bir bağ kurulması ve toplumun sosyal zeminde varlığını devam ettirmesi ancak kültürel belleğin aktif biçimde canlı ve diri tutulmasıyla mümkün olacaktır. Bunu gerçekleştirmenin yolu ise hatırlamaya yönelik bir takım uygulamalardan geçmektedir. Değerler, ortak inanç paydaları, gelenekler ve davranışlar toplumu bir arada tutan bir maya işlevi görmektedir. Bunlar bellek yoluyla aktararak sürekliliği ve kimliğin devamlılığını sağlar. Ritüeller ise bahsi geçen bellliğin kendini yenilemesini ve ortaya çıkan bu yeni belleğin her fırsatta sonraki kuşaklara aktarılmasına aracılık eder. Bu ritüellerin tekrara dayalı olarak hayat bulması toplumsal yapının değişerek de olsa sürekliliğini sağlar. Cenazelerden düğünlere, dini törenlerden festivallere, bayramlardan şenliklere her bir uygulama toplumun ortak kimlik, birlik ve beraberlik duygusunu yeniden inşa eder ve varlığını sürdürebilir. (Murtezaoğlu, 2012, 345).

Tıpkı bireysel travmalarda olduğu gibi toplumsal travmalarda da olgunun ya da olayın çözümlenmesi, geçmişle barışılması, yaşanan deneyimin olumlu ve olumsuz boyutlarıyla anlamlandırılması önemli görülmektedir. Bireysel travmalar denetleme, bağlantı kurma ve anlamlandırma gibi olağan baş etme sistemlerine hasar verir. Zaten

travmayı olağandışı kılan, diğer yaşam olaylarında uyumu sağlayan baş etme yollarını işlemez kılacak kadar şiddetli oluşudur. Böyle bir durumda bireyin kendini değerli ve güvende hissetme, dünyayı adil ve güvenli olarak görme, diğer insanları iyi ve yardımsever bulma, kırılmazlık ve incinmezlik gibi duygu ve düşünceleri tehdit altında kalır (Herman, 2017, 3, 10).

Peki toplumsal travmalarda tepkiler nasıl olur ve baş etme mekanizmaları ne şekilde işletilerek süreç yönetilebilir? Bu soruya verilecek cevap bireysel ve toplumsal bazda gerçekleştirilecek çalışmalar olarak ifade edilebilir. Bu yönde gerçekleştirilecek olan çalışmalar kuşaklararası aktarımı önleyebileceği gibi, aksi bir durumda geçmişte yaşanan bir felaketin kolektif hafızası, travma, hafıza ve ontolojik güvenlik arasındaki bağlantıyı ören seçilmiş bir travma dinamiğine yol açabilir. Böylesi bir durumda ise travmatik bellek topluluk üyeleri tarafından bedensel pratiklere dökülerek sonraki kuşaklara aktarılır. Geçmişte yaşanan tüm olaylar ritüellerle ve anma törenleriyle gündelik hayat içerisinde kimliğin kendini yeniden üretmesine neden olur. (Zara, 2018, 302).

Bireysel anlamda travmatik deneyimin başkalarıyla paylaşılması anlamlı bir dünya duygusunun onarılması için ön koşuldur. Bu süreçte birey sadece en yakın çevresinden değil toplumdan da yardım bekler. Literatürde sosyal destek olarak geçen bu kavramın önemine dikkat çekilmesi Durkheim'in 1897'de yapmış olduğu intihar konulu çalışmasına dayanmaktadır. Bu çalışmada, intihar eğiliminin sosyal bağları daha zayıf olan kişiler arasında daha yaygın olarak görüldüğü bulgulanmış, aile bağlarının önemine vurgu yapılmıştır (Durkheim, 2013, 381). Aynı şekilde sosyal desteğin, bireyin psikolojik sağlığını koruduğu, kriz durumlarıyla baş edebilmesini kolaylaştırıp hayata uyum sağlamasına yardımcı olduğu ve bu yardımın duygusal, bilgilendirici, fiziksel ve araçsal (maddi) açıdan fayda sağladığı aktarılmaktadır (Cohen -Wills, 1985, 353; Sungur, 1999, 107).

Bireyin acısını paylaşması ve sosyal desteğin sağlanması hem hissedilen acının hafiflemesine hem de baş etmenin güçlenmesine katkı sunar. Toplumsal travmalarda da yaşanan deneyimi toplumun gündemine getirmek, bireylere hatırlatmak grup kimliğini güçlendirir ve geçmişte yaşanan travmatik bir olay gelecekte yaşanacak bir destana dönüştürülmüş olur (Aydemir - Yılmaz, 2017, 113). Toplu yas tutmak ölüyü, ölümü ve geçmişi ortadan kaldırmak değil acılarla toplu olarak başa çıkmak ve travmanın yarattığı tahribatı onararak insanlar arasına geri dönüşüm sürecini harekete geçirmektir. Bireysel ve toplumsal düzeyde yapılacak her bir müdahale insan hakları temelli bir yaklaşımla toplu oturumlar, geniş çaplı seremoniler, anma törenleri, yas evleri ve ritüelleri içermelidir (Zara, 2018, 309).

Sarıkamış Şehitliği ve adını alan Sarıkamış Destanı, yukarıda bahsi geçen anlamda her yıl gerçekleşen ve binlerce kişinin katıldığı anma törenleriyle travmanın destana dönüşümünün Türk toplumuna has örnekleriyle gündemde yer almaktadır. Şüphesiz

savaş gibi ağır faturaları olan bir durumun toplumu ve her bir bireyi etkilememesi elbette zor görünmektedir. Türk Milleti tarihi boyunca birçok savaştan geçmiş ve oldukça acı bedeller ödeyerek bugünlere kadar gelmiştir.

Henüz yüzyılın başında gerçekleşen ve Osmanlı Devleti açısından büyük kayıplara yol açan Balkan Savaşları travmatik sonuçları açısından oldukça önemlidir. Balkan Savaşlarında yüz binlerce insan yıllarca Osmanlı'nın tebaası olan ve Osmanlı'dan adalet, ihsan ve merhametten başka bir şey görmeyen Sırp, Bulgarlar, Rumlar ve Arnavutlar gibi azınlıklar tarafından canice katledilmiştir. Balkan Savaşlarının yankıları ve izleri savaşın ardından canını ve ırzını kurtarabilen Balkan Müslümanlarının Anadolu topraklarına göç etmesiyle birlikte Anadolu'nun her tarafından duyulur ve görülür hale gelmiştir (Alp, 2018, 280).

Balkan Savaşları beklenmedik şekilde ortaya çıkması, Osmanlı'nın hazırlıksız yakalanması, katliamların insan eliyle gerçekleşmesi gibi nedenlerle tam anlamıyla toplumsal bir travma örneğidir. Toplumsal travma Osmanlı'nın genelinde hissedilmiş ve çok büyük bir öfke, intikam duygusu ve pişmanlığı beraberinde getirmiştir. Bütün bu negatif duygulara rağmen Balkan Savaşları toplumsal travmasından Türk toplumu ders alarak ve güçlenerek çıkmayı bilmiştir. Azınlıklara güvenmeme ve dış politikada yalnızlık gibi dışavurumlar milliyetçilik düşüncesinin Osmanlı topraklarında güçlenmesine ve milli kimlik duygularının pekişmesine yol açmıştır (Odabaşı, 2021, 48, 52, 55).

Sarıkamış Harekâtı da tıpkı Balkan Savaşları gibi ağır bedellerin ödendiği fakat buna rağmen hafızalara ve tarihe adını destan olarak yazdıran tarihsel bir deneyim ve aynı zamanda toplumsal bir travmadır. Balkan savaşlarında travmaya neden olan “karşı gruplar veya insan eli” iken, Sarıkamış harekâtında tarih kaynaklarında da geçtiği üzere büyük kayıplar verilmesinin temel nedeni olumsuz iklim ve coğrafya koşullarıdır. Dönemin devlet büyükleri tarafından alınan kararlar da şüphesiz başarısızlığın arkasında yatan önemli nedenler arasındadır. Fakat bu araştırmada üzerinde durulmak istenen asıl nokta bu değildir. Bu araştırmanın amacı tarihi zaferlerle dolu Türk milletinin toplumsal ya da kolektif bir travmadan nasıl bir destan yaratmaya çalıştığını anlamak ve ortaya koymaktır. Çalışmanın temel problemi; “hangi baş etme mekanizmaları kullanılarak Sarıkamış anlamlandırılmaktadır ki bugün bir yenilgiden destan olarak bahsedilmekte ve adına anma törenleri düzenlenmektedir?” sorusuna cevap aramaktır. Bu çerçevede araştırmanın alt problemleri ise;

- a) Ortak mekânların başa çıkma sürecindeki rolü,
- b) Değerler ve anlamlandırmanın başa çıkmaya katkısı,
- c) Kimlik inşası yoluyla travmayla başa çıkma sürecine politik psikoloji penceresinden cevap aramak olarak belirtilebilir.

Yöntem olarak ise; araştırma verilerinin birincil kaynağı olarak çeşitli dokümanların toplanması, gözden geçirilmesi, sorgulanması ve analizi olarak tanımlanabilen nitel araştırma yöntemlerinden tarihsel doküman analizi esas alınmıştır (Kıral, 2020, 175)

Kavramsal Çerçeve

Literatüre bakıldığında Sarıkamış ile ilgili akademik çalışmaların genellikle turizm, tarih ve edebiyat alanlarında olduğu görülmektedir (Çelik - Gelibolu, 2019; Eşitti, 2018; Demir - Alım, 2016; Yeşilyurt, 2016). Sarıkamış; baş etmeyi, travmalardan güçlenerek çıkmayı içine alacak şekilde psiko-sosyal açıdan değerlendirilmemiştir. Araştırmada politik psikoloji, kolektif /toplumsal travma ve baş etme ve Sarıkamış harekâtının kısa tarihçesi başlıklarıyla kavramsal çerçeve inşa edilecektir. Ardından seçilmiş bir travmadan seçilmiş zafer yaratma bağlamında Sarıkamış Destanı ele alınacak, Sarıkamış şehitliği ekseninde ortak mekânların, bağlantı nesnelere ve bu mekânlarda gerçekleştirilen ritüellerin milli kimlik inşasına ve baş etmeye katkısına vurgu yapılacaktır. Daha sonra ise baş etme sürecinde anlamlandırma, değerler ve kimlik inşasının rolü üzerinde durularak sonuç bölümüyle araştırma noktalanacaktır.

1.1. Politik Psikoloji

Uluslararası ilişkilerde ve bir ülkenin kendi içindeki farklı gruplar arasında ortaya çıkabilecek ve barışı tehdit edebilecek sorunlarda diplomasiye ve politikaya yeni bir bakış açısı kazandıran politik psikoloji henüz oldukça yeni bir çalışma alanıdır (Kansu - Tarhan, 2018, 5). Politik psikoloji ulusların ve toplumların birbirleriyle olan ilişkilerini ele alarak, bu ilişkilerde rolü olan psikolojik faktörleri incelemektedir. Bunun yanı sıra, büyük gruplar ve ulusların birbirleriyle olan ilişkileri, liderler arası ilişkilerin psikolojik boyutları da politik psikolojinin çalışma alanlarındandır. Yöntem olarak eklettik ve entegratif anlayışı benimseyen politik psikolojinin temelleri derinlik (analitik) psikolojisine dayanmaktadır. Politik psikoloji ulusal ve uluslararası ilişkilerde görünenden daha ziyade ilişkilerin arka planında yatan psikolojik sorunları derinlemesine incelemeye çalışır. Terörizm ve teröristlerin psikoloji, terörle mücadele eden güvenlik güçlerinin psikolojisi ile ulusal ve etnik kimliklerin psikolojisi de yine politik psikolojinin araştırma alanlarındandır. Toplumların ve büyük grupların kimliklerinin oluşumunda tarihsel süreç içerisinde başka gruplarla yaşadıkları büyük olayların etkisi olabilmekte ve bu olaylar onları diğer toplumlardan ayıran farklılıkların ana kaynağını teşkil edebilmektedir. Politik psikoloji toplumların yaşadıkları böylesi olaylara psikolojik pencereden bakabilmekte böylece milletlere farklı bir bakış açısı, anlamlandırma yeteneği ve baş etme stratejisi sunabilmektedir (Çevik, 2010, 15). Politik psikolojinin araştırma alanı ise, kamuoyu düşüncesinin ve elit bakış açısının hükümet politikalarına etkisi, bireysel veya kitlesel davranışlar, kişiliğin liderlik üzerindeki etkileri, dış politikada karar verme süreçleri gibi başlıklar olarak ifade edilebilir. Politik psikoloji siyaset biliminin bir alt dalı olarak

görülese de, disiplinlerarası yönü nedeniyle teoloji, sosyoloji, antropoloji ve matematik gibi birçok disiplinle ilişkili bulunmaktadır(Çalışkan, 2021, 179).

1.2. Toplumsal/Kolektif Travma ve Baş Etme

Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanan sözlükte kolektif kavramı birçok kişi ve nesnenin bir araya gelmesi sonucu olan, birkaç kişiyi veya ögeyi temsil eden şekilde tanımlanmıştır (TDK, 2022).

Bir kolektifi anlamaya yönelik, her biri belirli varsayımları yansıtan, kavramları ve çerçeveleri destekleyen birçok farklı yaklaşım vardır. Örneğin, sosyolojik bakış açıları betimlenebilir sosyal ağlara, yapılara ve süreçlere odaklanır. Psikolojik yaklaşımlar, bazıları bilinçli alanda gözlemlenebilir ve bazıları bilinçdışında işleyen davranışları ve olası altta yatan dinamikleri dikkate alır. Bu farklılıklara rağmen, kavramsallaştırılması toplumsal tarih, paylaşılan hafıza veya kolektif zihin/bellek olarak değişse de, kolektifin bir tür “ortak bilince sahip olduğu” konusunda genel bir fikir birliği vardır (Koh, 2021, 116).

Travma meydana geldiği toplumda sadece bireyleri etkilemez. Toplumların tarihsel süreçlerinde öyle olaylar vardır ki bunlar o toplumda yaşayan her bir bireyi derinden etkileyebilir. Savaş, doğal felaketler, soykırım gibi nedenlerle ortaya çıkan, kuşaklar boyu sürebilen fiziksel ve psikolojik yaralara yol açan, birlikteliğinde ayrımcılık, yoksulluk ve göç gibi olgularla ağırlaşarak yaşamayı sürdürebilen olaylar ve durumlar kolektif bir travma olarak tanımlanabilir.

Savaş, doğal felaketler ve soykırım gibi toplumsal travmaların, yaşamda kalanlar üzerinde ciddi fiziksel, psikolojik ve kültürel etkileri bulunmaktadır. Bu etkiler arasında, sağ kalım suçluluğu, fiziksel ve psikosomatik yakınmalarda artış, uyku bozuklukları, mizaç değişiklikleri, şüphecilik, hafıza sorunları, failerin düşüncelerini içselleştirme ve suçluluk, ebeveynlik rollerinde yetersizlik, yakın ilişki kurma güçlükleri, yasaklı madde kullanımı gibi birçok belirtinin yer aldığını söylemek mümkündür (Karatay, 2020, 374). Volkan (2022) bu etki durumunu çadır metaforuna benzetererek, aynı olayın bir çadırın altında yaşayan herkesi birden etkilediğini belirtmektedir. Toplumsal travmalardan sonra grubun; aşağılık duygusuna kapılabileceğini, çaresizlik ve halsizlik hissedeceğini, yas tutamayacağını ve son olarak da ortam tehlikeli olduğu için aktif olamayacaklarını ifade etmektedir. Dolayısıyla bu olayları bire bir yaşamamış çocuklar yoluyla hikâye nesilden nesle aktarılacak ve olayın tasarımı yıllar içinde seçilmiş travma haline gelecektir.

Toplumdaki her insanın bireysel hafızasına ilave olarak başka bir belleği de bulunmaktadır ki bu bellek toplumun çoğunluğu tarafından deneyimlenen olayların duygusal bağlamda yoğrulmasından oluşmaktadır. Geçmişin geçmiş üzerine yığılması olarak ta ifade edilen bu hafıza birikmesi bir ortak kimlik inşasının ürünüdür (Zara, 2018, 302). Buradan yola çıkarak geçmişte olumlu ya da olumsuz olması fark etmeksizin

toplumsal olarak yaşanan durumların kimlik oluşumunda etkili bir unsur olduğunu söylemek mümkündür. Araştırmanın ilerleyen bölümlerinde de ele alınacak olan kimlik inşası kavramı aynı zamanda yaşanan toplumsal travmanın ve olumsuz duyguların baş edilmesinde ve travmadan güçlenerek çıkma noktasında etkili ve işlevsel bir araçtır.

Toplumsal hafızaya yerleşen travmatik olaylar, farklı toplumsal tepkilere yol açabilir. Bu tepkilerin nasıl olacağını daha çok o toplumun kültürel alt yapısı, gelişmişlik ve eğitim düzeyi ve sosyo-ekonomik seviyesi belirlemektedir. Aynı şekilde toplumsal travmalarla baş etmede kullanılan mekanizmalar da toplumdan topluma değişebilir. Bazı toplumlar yaşadıkları travmayla yüzleşerek ve yaslarını yaşayarak çözüm yolları ararken, bazı toplumlar sessiz kalmayı, yaslarını ertelemeyi hatta süregelen hale getirmeyi tercih edebilir. Bu şekilde toplum tarafından yüzleşilemeyen, anlamlandırılmayan ve dersler çıkarılmayan toplumsal travmalar ise toplum tarafından bu yönde bir tercih kullanılması nedeniyle seçilmiş travmalar olarak adlandırılmakta ve sonraki nesillere aktarılmaktadır. Kuşaktan kuşağa aktarım ancak toplumsal travmayla yüzleşildiğinde, yas süreci tamamlandığında, anma törenleri ve anıtlar gibi bağlantı nesnelere devreye sokulduğunda ortadan kalkabilecektir (Volkan, 2017, 84, 89).

1.3. Sarıkamış Harekâtının Kısa Tarihçesi

Osmanlı Devleti 29 Ekim 1914'te Rusya'nın Karadeniz'deki limanlarını bombalayarak fiilen I.Dünya Savaşı'na girmiştir (Bayramol, 2021, 770). Osmanlı'nın bu saldırısına Kafkaslara yönelerek cevap veren Çarlık Rusya'ya karşı Başkomutan Vekili Enver Paşa, yıldırım bir taarruz planı hazırlamış ve Doğudaki zayıf Rus varlığını ortadan kaldırmak istemiştir. Sarıkamış'ın stratejik önemi çok fazla olmasa da amaç; Kars ve onun ötesi yani Hazar Denizi'ne kadar olan bölgeyi, Türk ordularının hâkimiyeti altına almaktır. Balkan Savaşlarının hemen sonrası yıpranmış durumda olan Osmanlı ordusunun lojistik desteği ve ekipmanı iyi durumda değildir, kış mevsimi ise oldukça ağır geçmiştir (Sadıgov, 2019, 282). Sarıkamış alınırsa Osmanlı Ordusu bir nebze olsun dinlendirilebileceği için zamana karşı da bir mücadele verilmiştir. Osmanlı Devleti bu harekâtı başarı ile tamamlayamamıştır. Savaş esnasında ölen askerler kadar ağır kış şartları ve salgın hastalıklar karşısında da birçok kayıp verilmiştir (Kanal, 2014, 89).

Bu taarruz günümüzde de birçok yönüyle tartışılmaktadır. Rakamlar arasındaki farklılıklara rağmen değişmeyen bir gerçek var ki, o da Türk ordusunun kaybının Ruslardan fazla olduğudur. Ama bunun da kesinlikle 90.000 olmadığıdır. Bu savaşa başlanırken Türkistan'a ulaşmak amaçlanmıştır. Sarıkamış oraya varmak için alınması gereken noktalardan birisi olarak düşünülmüştür. Mağlubiyetten sonra Türkistan yolu kapanmış ve Doğu Anadolu Rus istilasına açık bir hale gelmiştir. Bu savaşın sonucunu belirleyen en önemli unsur da iklim şartları olmuştur. Enver Paşa ve devletin idarecileri için artık yapılması gereken, bu savaşın en azından psikolojik etkilerini bertaraf etmek amacıyla yaşananları unutmak olmuştur. Bu anlayış genel bir eylem halini almıştır. Gerek

Osmanlı döneminde ve gerekse Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra geçmişimizin bir parçası olan bu drama yeterince hafızalarımızda yer verilmemiştir. Bu açıdan bakınca son yıllarda gerçekleştirilen bazı olumlu faaliyetler toplumsal anlamda olumlu işleve sahip olarak değerlendirilmektedir (Eyyüpoğlu, 2006, 102).

2. Seçilmiş Travmayla Baş Etme ve Seçilmiş Zafere Dönüştürme Örneği Olarak Sarıkamış

Bir düşman tarafından travmaya uğratılmış ve mağdur edilmiş toplumların bireylerinde yaşadıkları travma ve bunun zihinsel temsili ile ilişkili ortak ve paylaşılmış duygular ve tepkiler oluşur. Volkan (2001, 86) geçmişte atalarının mağduriyet yaşadığı topluma ait bu ortak/paylaşılmış zihinsel temsili ve duygusal bileşenleri seçilmiş travma olarak adlandırmaktadır. Seçilmiş travmanın yol açtığı akıl dışı politik karar alma sürecini ise; seçilmiş travma, kuşaktan kuşağa aktarım, işlev değişikliği, geniş grubun psikolojik geni, lider-yandaş etkileşiminin artması, zaman çökmesi, öç alma ya da yeniden mağdur olma hakkının doğması, akıl dışı kararlar alma, geniş grup aktivitesinin seferber edilmesi döngüsüyle açıklamaktadır.

Travmaya bir başka toplum neden olduğu zaman, o toplumun bireylerinde yoğun bir şekilde aşağılanmışlık, mağduriyet, öfkenin etkisiz olması ve gelecekleri adına söz sahibi olamama gibi çaresizlik duyguları yaşanabilir. Her ne kada bireyler bu negatif duyguların üstesinden gelmeye çalışsalar da başka bir toplum tarafından bu duygular yaşatıldığı ve katlanılmaz düzeyde olduğu için aşağılanmayı yaşayan ilk nesil yas süreçlerini tamamlayamayabilir. Dolayısıyla yas süreçlerinin bitmesi için gerekli aşamaları tamamlayamadan ve farkında olmadan sonraki kuşağa aktarırlar. Aslında burada aktarılan şey anılar değil travma sonrası zedelenen kendilik imajları ve onarmaya yönelik psikolojik görevlerdir. Böylece travma yaşamış ve mağdur edilmiş toplumun üyelerinde kuşaktan kuşağa aktarılan psikolojik bir gen oluşur ve bu gen zamanla bireysel kimliğin bir parçası haline gelir (İlhan - Çevik, 2017, 107, 113).

Seçilmiş travmalara tarihsel perspektiften bakıldığında Malazgirt'te Türklerin yenilgiye uğrattığı Bizanslılar iyi bir örnek olacaktır. Malazgirt Zaferi'yle Anadolu toprakları Bizanslıların elinden alınmıştır. Bizanslılar için travmatik olan, Türkler için zaferle sonuçlanan bu savaş toplumların yaşamında özel ve psikolojik önemi haiz bir anlam kazanmıştır. Bu özel anlam nedeniyledir ki Malazgirt Türkler için ne kadar seçilmiş zaferse, Bizanslılar için de o kadar seçilmiş travmadır.

Yukarda da bahsedildiği üzere bir olayın seçilmiş travma haline gelmesi için bu olayı yaşayan toplumun ve toplumdaki bireylerin olayla ilgili kayıp duygularını ve bununla bağlantılı yas duygularını yaşayamaması gerekmektedir. Acı ve yas yaşandığında travmanın etkileri sonuca ulaşır ve seçilmiş travma oluşmaz. Ancak bu travma ve kayıp hazmedilmeyecek kadar büyükse yas tutmak zorlaşır ve karmaşık hale

gelir. Dolayısıyla Türkler bugün için Malazgirt Zaferinden ne kadar gururla söz ediyorsa, Bizanslılar ya da kendilerini onların mirasçısı olarak görenler Malazgirt yenilgisini ve bunun yarattığı acıyı tekrar yaşamamak için akıllarına dahi getirmek istememektedirler. Ancak yaşanan gerçek acı da olsa hiçbir zaman unutulamaz hatta çoğu defa abartılı şekilde mitleştirilerek sürüp gider. Bireysel ve toplumsal düzlemde ise travma kimliğinin bir parçası haline gelir. Seçilmiş travma yaşantılarının bir diğer önemli özelliği ise yaşanan travmanın çok önceden yaşanmış ve halen unutulmuş gibi görünen başka bir travmayı canlandırması ve efsanevi bir şekilde harekete geçirmesidir. 1974 Kıbrıs Barış Harekâtının Yunanlılara Kurtuluş Savaşındaki yenilgilerini ve hatta İstanbul'un Fethinde hissettikleri duyguları yeniden hatırlatması ve eski travmalarını canlandırması bu açıdan önemli bir örnektir (Çevik, 2010, 57).

Seçilmiş zafer kavramı ise bir grubun üyelerinde başarılı olma ve başka bir grup üzerinde zafer kazanma duygusu yaratan olaylar için kullanılmaktadır. Seçilmiş zaferler grubun kendilik algısını beslemekte, kimliğinin bir parçası haline gelmekte, kolayca unutulmamakta ve seçilmiş travmalar gibi efsaneleşmektedir. Yukarıda da geçtiği gibi bir olay bir grup için seçilmiş zafer olurken karşı grup için seçilmiş travma haline gelebilmektedir. Bazen de seçilmiş travmalar seçilmiş bir zafer gibi işlev görebilmektedir. Toplumların temel kimlik özellikleri mağduriyet ve mazlumluk üzerinde kurulu olduğunda travmanın seçilmiş travmaya dönüşme olasılığı daha yüksektir. Ancak Türklerdeki gibi toplumun kimliği zaferlere ve seçilmiş zaferlere dayalıysa, o toplum büyük bir travma yaşamış olsa bile onu seçilmiş travmaya dönüştürebilir. Hatta travma hiç yaşanmamış gibi toplumun bilinçaltına itilip hatırlanmayabilir (Çevik, 2010, 72).

Sarıkamuş harekâtının geçmişten bugüne anlamlandırılma biçimi yukarıda bahsi geçen tanımlamaya uygun olarak değerlendirilebilir. Çünkü Türk toplumu geçmişte zaferlerle dolu olması nedeniyle böylesi bir yenilgiyi adeta hiç yaşanmamış varsayarak yoluna devam etmiştir. Son yıllarda gerçekleştirilen anma törenleri hem bu bilinçaltının temize çekilmesi, hem de toplumsal planda sahip olunan başa çıkma potansiyelini fark etme, açığa çıkarma ve gençlere aşılama noktasında dikkat çekici bir örnektir. Zaten bu araştırmanın ortaya çıkmasındaki itici gücün de böylesi bir durumu gözler önüne sermek olduğu söylenebilir. Çünkü Sarıkamuş harekâtı toplumların bu yöndeki tercihi açısından emsal teşkil edebilecek niteliktedir. Bugün gelinen noktada Sarıkamuş harekâtı politik psikoloji gözüyle değerlendirildiğinde üç ihtimalden söz edilebilir:

a. Bunlardan birincisi Sarıkamuş'ta yaşanan ağır kayıplar toplumda ciddi bir şok etkisi yaratmıştır ve yas tutulmasının önüne geçilmiştir. Dönemin devlet erkânı tarafından da bu yöndeki üzücü haberlerin halk arasında yayılmaması ve toplumun demoralize olmasının engellenmesi amaçlanmış olabilir. Sonuçta Türkler açısından başka cephelerde savaş devam etmekteydi ve yaşanan ağır kayıplara rağmen hala mücadele

edilmekteydi. Bu bakış açısıyla Sarıkamış'ın yas süreci tamamlanmamıştır ve günümüzde yapılan anma törenleri ve kutlamalar bu sürecin tamamlanması ve toplumsal travmanın onarılması ve ayrıca milli bir bilinç kazandırılmak istenmesi noktasında düşünmeye ve yoruma açık olarak değerlendirilebilir.

b. İkinci ihtimal ise yaşanan hadiseden dersler çıkarılarak yola devam edilmiştir, çünkü savaş düşman ordularına değil soğuk ve zorlu iklim koşullarına karşı kaybedilmiştir. Şartlar uygun olsaydı muhtemel zaferle sonuçlanacak bu harekâtın, insan eliyle değil de dış faktörler nedeniyle kaybedilmiş olması baş etme mekanizmaları güçlendirmiştir. Bütün zorluklara rağmen cephe savaşı yapan yiğitlerin mücadelesi seçilmiş travma değil seçilmiş zafer olarak yorumlanmıştır.

c. Seçilmiş travma yerine seçilmiş zaferin seçilmesinde, dışsal faktörler kadar Müslüman Türk milletinin şehitliğe verdiği önem ve güçlü maneviyat duygusunun da ayrı bir yeri vardır. Bu ise üçüncü ihtimal olarak değerlendirilebilir. Şehitliğe yüklenen bu üstün anlam Sarıkamış'ta verilen kayıplara rağmen "ya şehit oluruz ya gazi" anlayışına sahip Müslüman Türk toplumunu seçilmiş travma yerine seçilmiş zafere doğru yaklaştırmıştır.

2.1. Ortak Mekânların Travmayla Baş Etmede Rolü

Tarihsel mekân olarak adlandırılan ortak mekânlar, geçmişteki insanların kullanmak ya da eser vermek amacıyla bıraktıkları tarihî yapılardan ve tarihî olayların geçtiği yerlerden oluşmaktadır. Tarihî mekân, cami, medrese, anıt mezar, türbe, çeşme, evler gibi tarihî dokusu bozulmamış yapılardan oluştuğu gibi, bir ulusun kaderine yön vermiş bir olayın ve savaşın geçtiği bir yer ya da bir kişinin doğduğu yaşadığı bir yer olabilmektedir (Ata, 2002).

Ortak mekanlar bir toplum için o denli önemlidir ki buralara gerçekleştirilen ziyaretler literatürde hüzün turizmi kavramıyla kendine yer bulmaktadır. Hüzün turizmi, savaş alanlarının mabetleşmesini ifade eden ve keder olgusuna vurgu yapan alternatif bir turizm türüdür. Bağımsızlık ve ulusal kimlik kazanma mücadelelerinin verildiği alanlar, hüzün turizmi destinasyonları kapsamında değerlendirilmektedir. Milli benlik duygularını yaşamak isteyen insanlar da bu alanları ziyaret ederek, mabetleştirmektedir (Aksakallı vd., 2017, 215). Geçmişte yaşanmış kahramanlıkları geleceğe taşımada bir misyon sahibi olması, bu tarihi değerlerin görsel bellek sayesinde gelecek kuşaklara aktarılması, bir ulusun üyelerini zorlu deneyimler üzerinden birbirine bağlaması nedeniyle hüzün turizmi oldukça önemlidir (Varolüneş, 2018, 4443). Çanakkale Şehitliği, Kocatepe ve Dumlupınar savaş alanları da bu kapsamda değerlendirilebilecek örnek ortak mekânlardandır.

Sarıkamış şehitliği tıpkı Çanakkale gibi, Anafartalar gibi, Dumlupınar gibi Türk toplumunun tarihsel belleğinde yeri olan ve geçmişle bağlantıyı sağlayan önemli bir mekândır. Her millet kimlik şuurunu böylesi güçlü bir mekânsal geçmişten alarak anavatanını tanımlamaktadır. Bu nedenle coğrafi bir mekânın ne anlama geldiğinin açıklanması, o mekânı sadece bir mekân olmaktan öteye taşıyarak toplumdaki her bir ferdin aidiyet, mensubiyet ve kimlik duygusunu güçlendirecektir. Sarıkamış, millet olma sürecinde Türkler için mekânsal açıdan oldukça büyük bir öneme sahiptir ve millî kimliğin güçlenmesi için her bireyin Sarıkamış'ı unutmaması ve bu mekânla arasındaki derin bağı bilmesi gerekmektedir (Akça, 2016, 78).

İnsan ve mekân ya da toplum ve mekân arasındaki bağ ve bağlantı durumu; yas süreci söz konusu olduğunda Volkan (2017, 89), tarafından bağlantı nesnelere kavramıyla adlandırılmaktadır. Yas sürecinde olan birey ve toplumlarda ortak mekânlar, kutsal alanlar, geriye kalan nesnelere gibi fenomenler bu bağlantı nesnelere altında sınıflandırılmaktadır. Yas tutmak, sonuna kadar tamamlanması gereken bir eylemdir ve beraberinde elem duygusunu getirir. Yas tutan kişinin ölen kişiye yönelik yoğun bir bağımlılığı varsa, ölen kişiye yönelik bitmemiş psikolojik ödevi varsa veya duyguları inişli çıkışlıysa yas sürecinde komplikasyonlar ortaya çıkabilir. Yine yas süreci terör ve terörizmin eşlik ettiği savaş ve benzeri durumlar gibi travmatik bir olay nedeniyle başlamışsa komplikasyonların ortaya çıkması muhtemeldir. Yas sürecinde ortaya çıkan bu tarz komplikasyonlar yerleşmiş patolojik yas adı verilen başka bir durumla sonuçlanabilir. Bu durumdan etkilenen bireyler ve toplumlar da süregelen yas tutma sürecine dahil olabilirler. Süregelen yas sürecinde birey, yasını pratik bir sonuca ulaştırmak yerine günlük enerjisini yitirilmiş kişi ya da şeyi öldürmek ya da hayata geri döndürmek için harcar. Bu şekilde karmaşık olmuş yası ölen birine değil ancak kendisi için önemli olan yitirilmiş şeye bağlayan bağlantı nesnelere ve bağlantı fenomenleri bulunmaktadır.

Bağlantı nesnelere yüksek düzeyde sembolizm içerirler. Bunlar anlamları olan, kaybedilen şey ile birey arasında köprü vazifesi gören, sıkıca paketlenmiş simgelerdir. Uzun yıllar boyunca bağlantı nesnelere patolojik yönlerine, yas sürecini dondurduğuna odaklanan Volkan, sonradan bağlantı nesnelere ve bağlantı fenomenlerindeki bireylerde yaratıcılığa yön veren bir esin kaynağı olduğunu ifade etmektedir. Taj Mahal gibi bir eseri yaratan birini patolojik olarak değerlendiremeyeceğini öne sürmekte, bağlantı nesnelere olumlu sonuçlar üretebileceğini belirtmektedir. Ona göre, 2004 yılında Washington'da bulunan II. Dünya Savaşı anıtı mekânın yas sürecine katkısı ve bağlantı nesnelere anlamak bakımından ilginç bir örnektir. II. Dünya savaşında ölmeleri nedeniyle babalarını nerdeyse hiç görmeden büyüyen gençler II. Dünya Savaşı Yetimleri Ağı şemsiyesi altında örgütlenmişler ve anıtın bir duvarına altın yıldızların eklenmesi için çalışmalar yapmışlardır. Böylece bu anıtın duvarı savaş yetimleri için bir bağlantı nesnesi işlevi görmüştür. Ayrıca hükümetin onlara verdiği

“savaş yetimleri” ismi de özel olma hallerini desteklemiş ve kendilik algılarını güçlendirmiştir. Babalarından kendilerine fotoğraf, mektup, madalya veya mezar gibi bağlantı nesnelere kalanların hayata uyum sağlamada olmayanlara göre daha başarılı oldukları görülmüştür. Vietnam Gaziler Anıtı'nın inşa edilmesi, anıtın üzerine ölümlerin ve kaybolanların adlarının yazılması yas sürecini tümünden değiştirmeye yetmiştir. Yaşayanlar taşa ve taşa kazınmış isimlere dokunarak ölümlerle bağ kurmuş, isimler kişinin var oluşuna dair her şeyi içinde barındıran simgesel birer terim haline gelmişlerdir. Bu anlamda anıt; kaybettiği oğlu için ağlayan bir anne kadar özel ve bireysel olduğu gibi, henüz çözüme ulaşmamış bir tarih için ağlayan millet kadar da genel olabilecektir (Volkan, 2017, 94).

Ulusal anıtlar da tıpkı ölen kişinin arkasından kalan bir hatıra gibi paylaşılmış bağlantı nesnelere aittir. Bu nesnelere geniş grup yasına bir yanıt olarak çıkarlar. Süreğen yas tutan bireyin bağlantı nesnesi gibi, anıtlar da toplumların ve ulusların paylaşılmış bağlantı nesnelere aittir. Kaybedilmiş olanı geri döndürme arzusu gibi olumsuz bir tarafı olsa da, anıtlar ve bir millet için sembolik değeri olan mekânlar; yas sürecinin tamamlanmamış kısımlarını tamamlama, geçmişteki paylaşılmış travmaları onarma ve uyum sağlama gibi işlevlere sahiptir. Anıtı veya sembolik anlamı olan mekâna yönelik her iki duygu da yüz yıllarca aynı anda yaşanabilir veya farklı anıtlarda farklı duygular baskın olabilir. (Volkan, 2017, 95, 96)

Bu düşünceden yola çıkılarak Türk milleti açısından Çanakkale Şehitliğinde hissedilen duygu ile Sarıkamış Şehitliğinde hissedilen duygunun aynı olmayabileceği söylenebilir. Burada önemli olan yaşanan kayıplarla yüzleşebilmek, kayıpların gerçek olduğunu kabul etmek, tamamlanmayan yas süreçleri varsa tamamlamak, yaşamın bu kayıpların geri getirilmeden de devam edeceğine inanmaktır. Tıpkı Vietnam Gaziler anıtı gibi Sarıkamış da bakıldığında ve ziyaret edildiğinde bir yarayı açmakta ancak aynı zamanda Türk milletine bu yarayı iyileştirebilmesi için de fırsatlar sunmaktadır.

2.2. Baş Etme Sürecinde Anlamlandırma ve Değerlerin Rolü

Milletlerin tarihlerinde acı ve tatlı hatıraları bulunmaktadır ve milli benlik edinme süreçlerinde tarihi olaylara yani geçmişlerine yönelmeleri kaçınılmazdır. Her milletin millî şuurunun oluşması için tarihte yaşadıklarına bakması yeterlidir. I. Dünya Savaşında Kafkas, Çanakkale, Hicaz-Yemen, Sina ve Filistin, Irak ve pek çok cephede ağır kayıplar verilmiş, yaşanan olaylar hem bireysel hem de toplumsal anlamda büyük travmalara yol açmıştır. Örneğin, Mehmet Akif Ersoy ve Hasan Basri Çantay gibi düşünürler bu dönemde halkı bilinçlendirmek ve onlara moral vermek adına önemli çalışmalar yapmış ve Türk milletinin sesi olmak uğruna düşmanlar tarafından yoğun baskılara maruz kalmışlardır (Gürsu, 2015, 262). Dolayısıyla milli kimlik oluşumunda ve güçlenmesinde zaferler kadar yenilgiler de büyük bir role sahiptir. Başarılar ve zaferlerimizle gurur duyarak güç aldığımız gibi, Sarıkamış Harekâtına da ibret nazarıyla bakmamız gerekmektedir. Burada askerler, vatanlarını, sevdiklerinin canlarını, namuslarını,

özgürlüklerini ve nihayet devletlerini korumak için “Ya istiklal ya ölüm!” diyerek savaşmadan şehit düşmüş, milli kimliğimizin bir yansıması olan “ordu-millet” anlayışının birer örneği ve neferi olarak tarihe geçmişlerdir (Akça, 2016, 85).

Bugün gelinen noktada Sarıkamış harekâtı bilimsel anlamda değerlendirildiğinde seçilmiş travma gibi görülse de gerçeklikte ve gündemde seçilmiş zafer olarak işlev görmektedir. Ülkemizde her yıl Gençlik ve Spor Bakanlığı tarafından gerçekleştirilen anma törenleri ile on binlerce genç Sarıkamış’ı ziyaret etmektedir. Şüphesiz bu ziyaretlerin gerçekleştirilme amacı seçilmiş travmayı yeniden etkin hale getirmek ya da toplumu öfke ve nefret duygularıyla doldurmak değildir. Aksine farklı nedenlerle zamanında tutulamayan Sarıkamış Şehitlerinin yası kutlamalar ve anma törenleriyle bambaşka bir zeminde yeniden yorumlanmaktadır. Ve böylece Sarıkamış Şehitlerinin ardından bir nevi yas döngüsü tamamlanmış, acıyı derinleştirme yerine destanlaştırma tercih edilmiş olmaktadır. Zaten tarihi açıdan bakıldığında ve daha önce de bahsedildiği gibi Balkan Savaşları da dâhil olmak üzere Türk toplumu yenilgilerinden ders çıkarmayı ve geleceğe emin adımlarla yürümeyi her zaman bilmiştir (Odabaşı, 2021, 53).

Elbette Türk toplumuna has bu baş etme tarzlarının altında yatan farklı nedenler bulunmaktadır. Sarıkamış ekseninde bu durum yorumlanacak olursa bunlardan birincisi ve en önemlisi Türklerin vatan sevgisine yükledikleri anlamdır. Türkler için vatan sadece üzerinde yaşanan bir toprak parçası değerlerin en büyüğüdür.

İslamiyet’ten önceki Türklerde topraksız bir devlet düşünülemede, halk toprağı ve toprak da halkı tamamlamakta, böylece devlet meydana gelmekteydi. Eski Türkler, devlet ve kağan mevcut oldukça çalışmanın faydasına inanmışlardır. Bu sebeple de eski Türkler, devleti baba, vatanı da ana olarak mukaddes saymış, “devlet baba” “vatan ana/ ana vatan” tabirini bu tarihî inanç ve bağdan dolayı yaygın olarak kullanmışlardır. Türk kültüründe vatan karşısında alınan tavır, ilk yazılı eserlerimiz olan Orhun Abideleri’nden itibaren ifadesini bulmaya başlamıştır. “*Türk kağanı Ötüken ormanında otursa ilde sıkıntı yoktur*”, “*İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş.*” vb. cümleler, Türkler için vatan olarak Ötüken’in ayrı bir önemi olduğunu belirtirken, kazanılan vatanın kaybedilmemesi gerektiğinin ikazını yapan ifadeler arasında yer almıştır (Sütçü, 2014).

Türkler, İslamiyet’i kabul ettikten sonra da vatanlarına olan bağlılıklarını İslamiyet’teki “Vatan sevgisi imândandır” hadisiyle bütünleştirmiş ve bu uğurda gerekirse can vermekten çekinmemişlerdir. (Palabıyık, 2010, 230). Tarihin her döneminde vatanlarının korunmasını en kutsal görev olarak bilen Türkler, vatanını savunurken ölenlerin şehitlik makamına yükseleceği inancıyla savaşlarda gözünü kırpmadan ölüme atılmışlardır (Taşcıoğlu, 2018, 226).

Türklerin seçilmiş travmalarını seçilmiş zafere dönüştürmelerinde etkin olan bir diğer faktör ise şehitlik ve ona yüklenen anlam ve değerdir. “*Allah yolunda öldürülenlere*

ölüler demeyin. Zira onlar diridir, fakat siz farkında değilsiniz" (Bakara 2/154) ayetini vatan savunmasında kendisine zırh yapan Türk askeri, "Kim içtenlikle Allah'tan şehit olmayı dilerse, yatağında ölse bile Allah onu şehitlerin makamına ulaştırır." (Tirmizî, Fedâilü'l-cihâd, 19) hadisi şerifiyle de inandığı dava uğruna gözünü kırpmadan can vermeyi bir onur bilmiştir. Sarıkamış harekâtında şiddetli soğuktan donarak, salgın hastalıklara dayanamayarak can veren her bir asker şehitler ordusunun neferidir. Müslüman Türk milleti buna inanır ve bunu böylece kabul eder. Şehidin geride kalanları da toplumun emanetleridir, toplum ve devlet onları ilelebet himaye eder.

Sarıkamış tarihi deneyimini anlamlandırma ve baş etmede maneviyat duygusunun önemi de oldukça büyüktür. Türkler Müslümanlıkla bütünleşmiş ve özdeşleşmiş bir toplumdur. Batıların bir başka deyişle Hristiyanların bakış noktasından özellikle psikolojik olarak Türk'ler İslam'la eş anlamlı bir çağrışım yapmaktadır (Çevik, 2010, 30). Türk milleti de bu çağrışıma uygun olarak gerek bireysel gerek toplumsal anlamda Müslüman olarak sorumluluklarını yerine getirmeye çalışmıştır. En küçüğünden en büyüğüne kadar Türk toplumunun her bir ferdi için kutsallar vardır. Bu kutsallar din, bayrak, ezan, vatan olarak sloganlaştırılmış ve toplum bilincinde bir yer tutmuştur. Mevlanalar, Yunuslar, Hacı Bayram Veliler, Hacı Bektaş Veliler bu toprakların manevi mimarları olmuştur. Yaşanan her acı olayda Türk milleti kenetlenmeyi bilmiş, bir olmayı, iri olmayı ve diri olmayı maneviyatlarından aldıkları güçle gerçekleştirmiştir.

Sarıkamış'ta her yıl gerçekleştirilen anma törenlerinde ziyaretçilerin ve askerlerin beyaz renkler giydikleri, matem rengi olan siyahı tercih etmedikleri görülmektedir. Burada renk seçimi ve onun verdiği mesaj sembolleştirilmekte, içsel bir motivasyon sağlanmakta ve bu motivasyonla baş etme sürecinin desteklenmesi amaçlanmaktadır.

Her ne kadar eski Türklerde beyaz rengin matem rengi olduğu kaynaklarda belirtilse de, siyahın matem rengi olduğu ve yaygın olarak kullanıldığı bugün de bilinen bir gerçektir (Yaltkaya, 1942, 45). Diğer renkler insan için olumlu anlamlar ifade ederken siyah renk; ölüm, keder, yas, büyü ve uğursuzluk gibi olumsuz bir takım çağrışımlar yapar ve çoğu kültürde de bu tarz anlamlar içermektedir. Ayrıca siyah renk ışığı emerek etkisiz hale getirir ki bu da karanlığın temsili olarak nitelendirilmektedir (Özcan, 2018, 272). Osmanlı sultanlarının ölümünde de 'kara'nın yas rengi olarak kullanıldığı görülmektedir. Azeri Türklerinde mezarın yanından geçenleri "kara"nın basacağı inancı bulunmaktadır. Günümüzde Türkiye' de olduğu gibi Karakoyunlu ve Akkoyunlularda, Selçuklu ve Osmanlılarda yas giysisi kara renktedir (Dokumacı, 2000, 127). Görüldüğü gibi Sarıkamış anma törenlerinde siyah değil de beyaz giysiler tercih edilmesinin arka planında yas ve matem havasından uzaklaşma ve anma törenlerini bir zafer kutlamasına dönüştürme isteğinin olabileceği şeklinde bir yorum yapmak zor değildir.

Sarıkamış Şehitliğinde gerçekleştirilen anma törenlerinde metrelerce uzunlukta Türk bayrağının özellikle gençler tarafından şehitliğe kadar taşınması ve burada dualar

edilmesi önemli bir baş etme figürü ve bayrak sembolüne yüklenen anlam olarak göze çarpmaktadır. Burada bayrak üzerine bir anlam inşa etme girişimi söz konusudur. Bütün milletler için bayrak önemlidir fakat Türk milleti için bayrak sadece bir bağımsızlık sembolü değildir. Bayrak kimi zaman milletin fetif sevincini ya da düşmanlara karşı direnişi anlattığı gibi, kimi zaman da Türk devletlerinin birlik ve beraberliğini ve Tûran düşüncesini yansıtan bir değer olarak işlev görmektedir. Kırmızı rengiyle şehitlerin vatan uğruna dökülen kanlarını hatırlatan bayrak, mavi rengiyle Türk birliğini ve bu milletin sonsuza dek var olacağına dair inancı ortaya koymaktadır (Hisarcıklılar, 2019, 1).

Türklerde yas ve ölüm sembolü olarak bayrak halk âdetlerinde ve devlet geleneklerinde oldukça zengin bir kullanım alanı ile de dikkat çekmektedir. Türk halk kültüründe mistik ve dinî anlamlar ihtiva eden bayrağın dini boyutu İslam öncesi döneme kadar uzanmaktadır. Türk dünyasının pek çok yerinde cenaze olan eve ve çadıra bayrak asma adeti halen benzer şekilde devam etmektedir. Bu da ölenin sosyal statüsüne ve ölüm şekline göre yapılmaktadır. Bu uygulama aynı zamanda ölüm haberini ilan etmenin bir şekli olarak varlığını sürdürmektedir (Cihan, 2021, 2024). Günümüzde şehidin evine hatta yaşadığı sokağa büyük bayraklar asılması söz konusu “sosyal statü ve ölüm şekli açısından” hem bu uygulamaların bir devamı hem de bir örneği olarak düşünülebilir.

2.3. Baş Etme Sürecinde Kimlik İnşasının Rolü: Geniş Grup Kimliği ve Yas

Sosyal hayatın içerisinde varlığını sürdüren birey ve grupların ifadesi olarak tanımlanabilen kimlik oldukça önemli ve belirleyici bir role sahiptir. Genel bir ifadeyle kimliği, bireyin kendini nasıl tanımladığı ve diğerleri tarafından ne şekilde tanındığının ortak bileşkesi olarak betimlemek mümkündür. Felsefi, sosyolojik ve psikolojik yönleri olan kimlik, toplumsal hayatta daha çok psikolojik ve sosyolojik bir olgu olarak öne çıkmaktadır (Çevik, 2011).

Vamık Volkan, toplumsal kimliğin ya da onun deyimiyle “büyük grup kimliği”nin oluşum süreçlerini incelemiş ve geliştirdiği “çadır”, “seçilmiş travma”, “seçilmiş zafer”, “bağlantı nesnesi” gibi kavramlar yoluyla politik psikolojinin öncülerinden olmuştur. Büyük grup kimliklerinin oluşumunun milyonlarca insanın bir çadırın altında toplaşmasıyla başladığını belirten Volkan; çadır bezini bu insanları kaplayan ortak bir kumaşa benzetmekte, her bir insanın kendi giysisinin yani kimliğinin olduğunu, bununla birlikte onları bir araya getiren çadır nedeniyle de ortak bir kimliğe sahip olduklarının altını çizmektedir. Bu çadır bezinin üzerinde her toplumun tarihi, kültürü, gelenekleri ve sembolleri dokunmuştur. Bu semboller, kültürel öğeler ve onların algılanma biçimleri çadırın altında bulunan insanları hem birbirine bağlayan, ortak bir kimlik aşıl原因an hem de diğerlerinden ayırıştıran değerlerdir (Volkan, 2003, 8).

Türkiye’de Politik Psikolojinin mimarı olarak kabul edilen Çevik de geniş grup kimliğini tanımlarken “geniş grup dinamiklerinden” yola çıkmaktadır. Toplumlar arası çatışmalar, uzlaşmazlıklar, savaşlar, terör olayları reel politiğin bir konusu olduğu gibi geniş grup dinamiklerinin de bir sonucu olabilmektedir. Her türlü ideolojik, etnik, dinsel kimlik geniş grup kimliği olarak değerlendirilebilir. Bir toplumun geniş grup kimliğinin gelişimine ve dönüşümüne birçok faktör etki etmektedir. Bireysel kimlik ise, bireyin iç dünyasındaki kendilik algısını, kendi geçmişini, yaşadığı anı ve geleceğini, anımsanan, duyumsanan ve beklenen bir varoluşun sürekliliğinde bütünleştirmesi olarak açıklanabilir. Kimliği netleşmiş ve yerine oturmuş bir bireyin; bedeniyle ilgili gerçekçi bir imgeye, cinsiyetine ilişkin öznel bir netliğe, vicdan duygusuna, yaşadığı toplumun değer yargılarını ve ideallerini içselleştirmiş bir dayanışma duygusuna sahip olduğu söylenebilir. Çekirdek kimlik denilen bu bireysel kimlik gelişimi sayesinde bireyler toplumsal kimliklerini içselleştirmeye başlarlar (İlhan-Çevik, 2017, 106).

Bir toplumsal kimliğin oluşması için; ortak özdeşleşlik kurma, olumlu duygularla ilişkilendirilmiş kişi veya nesne imajına sahip olma, öteki olarak gösterilenin kötü özelliklerinin benimsenmesi, dönüştürücü liderlerin taleplerinin özümsemesi, seçilmiş zaferler, seçilmiş travmalar ve sembollerin oluşturulması gibi kriterler gereklidir (Volkan, 2003, 3).

Seçilmiş zaferler yerine seçilmiş travmalarla kimliklerinin şekillendiği geniş gruplar veya toplumlar, yaşadıkları acı olaylar nedeniyle tıpkı bireyler gibi yas tutarlar. Geniş grupların yası bireysel yastan farklı olarak geçmişte toplumun yaşadığı travmalar ve buna bağlı olarak gelişen grup kimliği ile sıkı bir bağlantı içerisindedir. Geniş grupların ya da büyük grupların yaşadıkları travmalar tahammül edilemeyecek boyutlarda olduğunda yas süreci aksar ve yasin tutulması imkânsız hale gelebilir. Hatta yas süreci yaşanıp tamamlanmış olsa dahi, o toplumun bireyin ya da başka toplumun yaşadığı travmalar yeniden geçmişte yaşanan acı kayıpların hatırlanmasına neden olabilir. Kendi yasını yaşayıp tamamlayamadığı için başka toplumların kayıp ve yasları ona geçmişini hatırlatabilir. Geniş grup kayıplarının ve yasinin bireysel kayıplardan en önemli farkı yaşayan grubun kendisini aşağılanmış ve değersizleşmiş olarak algılamasıdır. Geniş grup yasinin bir diğer farkı ise doğrudan geniş grup kimliğiyle bağlantılı olmasıdır. Geniş gruplar ya da toplumlar yas süreçlerini tamamlayamazlarsa kimliklerinde kalıcı olabilecek dönüşümler ve değişimler meydana gelebilir. Bu değişiklikler de mağduriyet psikolojisi, sürekli düşmanlık psikolojisi, haklılık ideolojisi geliştirme gibi büyük grup davranışlarında ortaya çıkabilir (İlhan-Çevik, 2017, 113).

Sarıkamış’ın yası zamanında tutulamamıştır çünkü büyük acılar dilsizdir. Özellikle toplumsal travmalar hissedilen şokun etkisiyle sessizlikle yoğrulmuştur. Soykırıma uğrayanlar, topraklarını terk etmek zorunda kalanlar, işkencelere rağmen hayatta kalanlar hep sessizdir. Sarıkamış’ın ardından yaşanan ve hissedilen şeyleri o dönemde olanlar

çok daha iyi bilmektedir. Fakat bu dönemde yaşayan Türk toplumu da acıyı bal eylemeyi, kendi yaralarını kendi sarmayı ve travmayı anlamlandırarak, yas sürecini tamamlayarak bir zafer inşa etmeyi başarabilmiştir. Bu başarının arkasında ölüme yüklenen anlam ve devlet büyüklerine duyulan saygının da büyük payı olduğunu burada yeri gelmişken vurgulamak gerekir.

Sarıkamış'ta her yıl gerçekleştirilen bayrakla yürüme merasimleri "Gençlik Şühedanın İzinde" sloganıyla tanıtılmaktadır. Burada gerçekleştirilmek istenen gençliğe millik kimlik oluşturmada bir örnek sunmaktır. Vatan topraklarının kolay kazanılmadığı, sorumluluk bilinci, geleceğe yön verme, dost ve düşmanın kim olduğu gibi hususlar aşılacak istenen duygulardan sadece bir kaçıdır. Serhat Kalkınma Ajansı tarafından Aralık 2011 tarihinde yayınlanan "Türk Halkının Sarıkamış Algısı" başlıklı araştırma raporunda bu noktada ilginç veriler bulunmaktadır (Hüseyin Tutar vd., Türk Halkının Sarıkamış Algısı Raporu, Serhat Kalkınma Ajansı, 2011, 102). Rapora göre Sarıkamış denilince donarak şehit olan askerleri hatırlayanların oranı %31'dir. Sarıkamış denilince can veren bütün şehitlerimizi hatırlayanların oranı ise yine %30'dur. Bu tabloda dikkat çeken ve toplumun Sarıkamış algısını anlamak açısından önemli olan bir diğer husus da yenilgi veya hezimet seçeneğinin çok düşük (%12) olmasıdır. Sarıkamış yenilgisi tarihimizin en büyük hezimetlerinden biri olmasına rağmen ortaya çıkan bu sonuç; halk nezdinde şehit düşenlerin, savaşın sonuçlarından çok daha fazla önemsendiğini göstermektedir.

Sarıkamış Harekâtı ve buna yönelik tarihsel değerlerin toplumsal hafızada ne ölçüde yer ettiğini belirlemek amacıyla yöneltilen soruya verilen cevaplar, harekâtın yeterince hatırlanmadığı kanaatinin oldukça ağır bastığını göstermektedir. Araştırmaya katılanların % 64,2'si Sarıkamış Harekâtı'nın yeterince hatırlanmadığını ifade etmiştir. Buna karşılık sadece %13,2'lik küçük bir kesim harekâtın yeterince hatırlandığını beyan etmiştir Aynı raporda araştırmaya katılanların nerdeyse yarısı (% 49,4) Osmanlı ordusunun kaybettiği veya hezimete uğradığı düşüncesine katılmadığını belirtmiştir. Türk askerinin Sarıkamış'ta ortaya koyduğu azim ve cesaret belli ki vefakâr Türk insanı tarafından hezimetini gölgeleyecek kadar anlamlı ve değerlidir. Buradan araştırmaya katılanların iklim ve coğrafi koşullar nedeniyle kaybedilen bir harekâtı gerçek bir yenilgi olarak değerlendirmedikleri sonucu da çıkabilir. (Tutar vd., Türk Halkının Sarıkamış Algısı Raporu, 102, 109). Araştırma raporunun özellikle bu maddesi Türk toplumunun seçilmiş bir travmaya yüklediği anlamı görebilmek ve baş etme stratejileri adına fikir sahibi olabilmek adına oldukça önemlidir.

Sonuç

Tıpkı bireyler gibi toplumlarında tarihi seyir içerisinde yara aldıkları, kaybettikleri ve bu kayıpların yasını tuttıkları hassas dönemleri vardır. Toplum bu dönemlerle yüzleşemediğinde ve baş etme mekanizmalarını devreye sokamadığında kolektif

travmaların meydana gelme olasılığı oldukça yüksektir. Kolektif travma uzun yıllar boyunca sözlü ve yazılı olarak hatta genetik faktörlerle nesilden nesile aktarılabilir.

Tarihi oldukça eski zamanlara götürülen Türk toplumu ve ülkemiz bugünlere kolay gelmemiştir. Kazandığımız, destanlaştırdığımız zaferlerimiz kadar, kayıplarıyla derin acılara boğulduğumuz yenilgiler de vardır. Fakat şu bir gerçektir ki Türkler tarih boyunca mücadeleden asla geri durmamıştır. Sarıkamış harekâtı tarihe geçen ve kayıplarla sonuçlanan başarısız bir askeri girişimdir. Halen devam etmekte olan bağımsızlık savaşımız nedeniyle yası uzun yıllar tutulamamış, toplumun gündeminde hak ettiği yeri ve ilgiyi görememiştir. 2010 yılından beri Sarıkamış Şehitliğinde gerçekleştirilen anma törenleriyle tutulamayan yasinin tutulması ve yas döngüsünün tamamlanmasına fırsat verilmiştir. Bugün sınırlı sayıda yapılan araştırmalara ve halkın algısına bakıldığında Sarıkamış aslında sadece yas tutulması gereken tarihsel bir travma değildir. Çünkü cephede kayıplar düşmana karşı değil, soğuğa ve coğrafi şartlara karşı verilmiştir. Bu yönüyle Türk toplumu için Sarıkamış seçilmiş bir travma değil seçilmiş bir zaferdir. Anma törenlerinde gerçekleştirilen ve sembollere farklı anlam ve değerlerin yüklendiği uygulamalar da bunun açık bir göstergesidir.

Ayrıca diğer bütün ortak mekânlar gibi Sarıkamış'ın da kendine has bir ruhu ve yapısı vardır. Özellikle milli bilinç ve milli şüura oldukça önem veren, gelecek kuşakları bu doğrultuda yetiştirmeyi ve onlara bir kimlik kazandırmayı amaçlayan Türk toplumu için Sarıkamış Şehitliği önemli bir araçtır. Tüm bu eserlere bu gözle yaklaşıldığı takdirde, anıtlar, şehitlikler ve geçmişten kalan bütün ata yadigârları kültürel mirasın bir parçası olmasının ötesinde, bu ülkenin kardeşliğinin, ortak kaderinin ve ortak ideallerinin de simgeleri ve sembolleri olarak hayat bulmaya devam edecektir. Çanakkale'yi, Dumlupınar'ı, Polatlı'yı, Sarıkamış'ı gören, buraları ziyaret eden, buradaki şehitliklere şahitlik yapan bir gencin dünyası elbette farklı olacak, geçmişini çok daha iyi anlamlandıracak ve geleceğine edindiği milli kimliği ile sağlam adımlarla yön verecektir.

Osmanlı coğrafyasının dört bir yanından binlerce insanın şehit düştüğü Sarıkamış Harekâtı'nın yeterince hatırlanmaması devletimiz ve milletimiz adına kuşkusuz büyük bir eksiklik. Yılların ihmal edilmişliğinden kaynaklanan bu vefasızlığa son vermek için öncelikle tarih ders kitaplarında Sarıkamış Harekâtı'na ve orada verilen şehitlere dair daha kapsamlı bilgilere yer verilmesi gerekmektedir. Şehitliğe gençlerin götürülmesi ve toplumsal hafızanın ve milli kimlik duygularının güçlendirilmesi de bu noktada çok büyük bir önem arz etmektedir.

Sarıkamış Şehitliği tıpkı Çanakkale'de şehit olan kahraman ecdadımız gibi, vatanımızın doğusuyla batısının, kuzeyiyle güneyinin nasıl birbirine kardeş olduğunun anıtıdır. Sarıkamış Şehitliği, Türk-İslam tarihinin, Türk-İslam medeniyetinin, en önemlisi

de kardeşliğin sarsılmaz bir abidesidir. Türkülere şiirlere konu olmuş, dilden dile bu destan acısıyla tatlısıyla Türk milletinin tarihinde derin izler bırakmıştır.

Araştırmanın Sarıkamış'ın anlaşılması, gelecek nesillere aktarılması, bireysel ve toplumsal planda en zor zamanlarda bile nasıl ayakta kalınabileceği mesajını vermesi açısından alan yazına katkı sağlaması ümit edilmektedir.

Kaynakça

- Akça, Hilal. "Tarihî Romandan Millî Kimliğe: Sarıkamış/Beyaz Hüzün". *Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi* 2/4 (2016), 66-87.
- Aksakallı, Zühal, Selçuk, Gökalp Nuri ve Işık, Cem. "Nene Hatun Tarihi Millî Parkının Hüzün Turizmi ve Mabetleşme Yönünden Değerlendirilmesi". *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* IV (2017), 215-240.
- Alp, İlker. "Balkan Savaşlarında Türk ve İslam Dünyasından Gelen Yardımlar". *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 7 / 2 (2018), 273-309.
- Arıboğan, Deniz Ülke. "Politik Karar, Tutum ve Davranışlarımızı Bireyselden Toplumsala Uzanan Bir Yelpazede Anlama ve Açıklama Kılavuzu Olarak Politik Psikoloji". *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10 (2020), 37-62.
- Ata, Bahri. *Müzelerle ve Tarihî Mekânlarla Tarih Öğretimi: Tarih Öğretmenlerinin "Müze Eğitimine" İlişkin Görüşleri*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Audergon, Arlene. "Collectivetrauma: thenightmare of history". *Psychother. PoliticsInt* 2/1 (2006), 16-31.
- Aydemir, Mustafa - Yılmaz, Nusret. "Toplumsal Bellek Bağlamında Sarıkamış Harekâtı'nın Türk Romanına Yansıması". *Folklor/Edebiyat* 23 / 89 (2017), 111-130.
- Bayramol, Eray. "Rusya Dışişleri Bakanlığı Belgelerinde 29 Ekim 1914 Karadeniz Baskını ve Türk-Rus İlişkilerinin Sonu". *HistoryStudies* 13/3 (2021) 765-783.
- Bozkurt, Ömer Naci. *Türk ve Türklük*. Ankara: Türk Standartları Enstitüsü Yayınları, 1994.
- Budak, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2000.
- Cihan, Cihad. "Türklerde Bayrağın Ölüm ve Yas Alameti Olarak Kullanılması". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 8 (2021), 2019-2038.
- Cohen, Sheldon -Wills, Thomas A. "Stress, socialsupport, andthebufferinghypothesis". *PsychologicalBulletin* 98/2 (1985), 310-357.

- Çalışkan, Osman Sertuğ. "Politik Psikolojinin Tarihsel Gelişim Süreci". *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/1 (2021), 179-191.
- Çelik, Kübra - Gelibolu, Levent. "Sarıkamış Kayak Merkezi'nin Destinasyon Markalaşması Üzerine Bir Uygulama". *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 28 / 2 (2019), 402-420.
- Çevik, Abdulkadir. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Değişen Türk Kimliği ve Günümüze Yansımaları". *Türk Yurdu Dergisi* 103/324 (2011).
- Çevik, Abdulkadir. *Politik Psikoloji*. Ankara: Dost Yayınları, 2010.
- Demir, Mucip - Alım, Mete. "Sarıkamış Bayraktepe (Cıbiltepe) Kış Sporları ve Turizm Merkezine Ait Coğrafi Bir Değerlendirme". *Marmara Coğrafya Dergisi* 0/33 (2016), 241-275.
- Dokumacı, Meryem. Renklerin İnsan Yaşamındaki Etkileri ve Renklerin Tarih Boyunca Yolculuğu. *Takvim-i Vekayi* 8/2 (2020), 120-131.
- Durkheim, Emile. *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*. çev. Cenk Saraçoğlu. İstanbul: Bordo Siyah Yayınları, 2004.
- Durkheim, Emile. *İntihar*. çev. Zühre İlkelen. İstanbul: Pozitif Yayınları, 2013.
- Durmuş, Gökay. "Şiirde Şehadet ve Sarıkamış". *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11 (2013), 15-27.
- Eşitti, Bekir. "Sürdürülebilir Kış Sporları Turizmi: Sarıkamış'ın Potansiyelinin SWOT Analizi ile Değerlendirilmesi". *Turizm Akademik Dergisi* 5/1 (2018), 205-220.
- Eyyüpoğlu, İsmail. "91. Yılında Sarıkamış Taarruzu". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 12/31 (2006), 93-103.
- Gürsu, O. Hasan Basri Çantay: Bir Psikobiyografi Denemesi. *Ekev Akademi Dergisi* 62/62 (2015), 251-268.
- Herman, Judith. *Trauma ve İyileşme*. çev. Tamer, Tosun. İstanbul: Literatür Yayınları, 2017.
- Hirschberger, Gilad. "Collective Trauma and the Social Construction of Meaning." *Frontiers in Psychology* 9/1441 (2018), 1-14.
- Hisarcıklılar, Emel. "Dilaver Cebeci'nin Şiirlerinde Bayrak". *Hars Akademi Uluslararası Hakemli Kültür Sanat Mimarlık Dergisi* 2/3 (2019), 1-8.
- İlhan, Rifat Serav- Çevik, Abdulkadir. "Geniş Gruplarda Yas ve Kimlik". *Yürekte Kırk Mum-Bireysel ve Toplumsal Yas*. çev. Rifat S. İlhan. ed. Erguvan Tuğba Özel Kızıl. 105-140. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, Birinci Basım, 2017.

- Kanal, H. "Sarıkamış Harekâtı Esnasında Cephede Yaşananlar ve Anadolu'ya Etkileri". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 54/2 (2014), 5-32.
- Kansu, Ayça Ferda - Tarhan, Nevzat. "Politik Psikoloji ve Politik Öz-Yeterlik". *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6 (2018), 1-18.
- Karatay, Gülnaz . "Tarihsel/Toplumsal ve Kuşaklararası Aktarım Biçimleri Üzerine". *Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi* 29/5 (2020), 373-379.
- Kıral, B. "Nitel Bir Veri Analiz Yöntemi Olarak Doküman Analizi". *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/15 (2020), 170-189.
- Koh, Eugen. "The Healing of Historical Collective Trauma". *Genocide Studies and Prevention: An International Journal* 15/1 (2021), 115-133.
- Kokurcan, A. - Özsan, Hüseyin H. "Travma kavramının psikiyatri tarihindeki seyri". *Kriz Dergisi* 20/1 (2012), 19-24.
- Varolgüneş, Fatma. "Hüzün Turizminde Mabetleşme Süreci İle Mekansal Belleğin İlişkilendirilmesi". *Journal of Social And Humanities Sciences Research* 5/30 (2018), 4443-4451.
- Murtezaoğlu, Serpil. "Kültürel Belleğin Ritüel Yoluyla Kuruluşu." *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* 5/9 (2012), 344-350.
- Özcan, Behiye Asude. "Türk ve Slav Kültüründe Siyah Renk". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 5 (2018), 269-292.
- Palabıyık, Hanefi. "Milli Mücadeleye Destek ve Arka Plan Olarak Dini Düşünce ve Dini Gelenekler". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 14/36 (2010), 225-262.
- Sadıgov, Ramin. "Rus Kaynaklarına Göre Sarıkamış Harekâtı". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 46 (2019), 279-302.
- Sungur, Mehmet Zeki. "İkincil Travma ve Sosyal Destek". *Klinik Psikiyatri* 2/2 (1999), 105-108.
- Sütçü, Tefvik. Türkçe'de Vatan ve Vatanseverlik. *Türk Yurdu Dergisi* 103/324 (2014).
- Taşcıoğlu, Ömer Lütfi. "Vatan Kavramı ve Türk Milleti İçin Vatanın Önemi". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/71 (2018), 221-230.
- Tutar, Hüseyin-Öğün, Tuncay-Kapu, Hüsnü- Serka. *Türk Halkının Sarıkamış Algısı Raporu*. Serhat Kalkınma Ajansı, 2011.
- Türk Dil Kurumu. (2022). Güncel Türkçe Sözlük. Erişim Tarihi: 01.04.2022, <http://www.tdk.gov.tr>

- Vamık D. Volkan. "Large-Group Identity: BorderPsychologyandRelatedSocietalProcesses". *Mindand Human Interaction* 13 (2003), 49-76.
- Volkan, Vamık. "Bireysel Kimlikten Ulusal Kimliğe". Prof. Dr. Vamık Volkan'la Röportaj. Yeditepe Üniversitesi Tıp Fakültesi, (2006).
- Volkan, Vamık. "Seçilmiş travmalar ve biz". Yaprak Özer (Kişisel İnternet Sitesi). Erişim 20 Nisan 2022. Seçilmiş Travmalar ve Biz - Yaprak Özer (yaprakozer.com)
- Volkan, Vamık. "Süreğen Yas Tutan Bireyler ve Toplumlar: Bağlantı Nesnelere ve Ulusal Anıtlar". *Yürekte Kırk Mum-Bireysel ve Toplumsal Yas*. çev. Rıfat S. İlhan. ed. Erguvan Tuğba Özel Kızıl. 77-94. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, Birinci Basım, 2017.
- Volkan, Vamık. "TransgenerationalTransmissionsandChosenTraumas: An Aspect of Large- Group Identity." *Group Analysis* 34/1 (2001), 79-97.
- Yaltkaya, Şerefeddin. "Tarihte Renk". *Türkiyat Mecmuası* 7 (2010), 41-47.
- Yeşilyurt, Şamil. "Sarıkamış Destanı'nın Oluşumsal Yapısalıcı Yöntem Işığında İncelenmesi". *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 31/31 (2016), 157-174.
- Yılmaz Odabaşı, Hadiye. "Toplumsal Travma ve Posttravmatik Gelişme Perspektifinden Balkan Savaşı ve Türk Milliyetçiliğinin Kitleleşmesi". *Traumaların Gölgesinde Politik Psikoloji*. ed. Deniz Ülke Arıboğan. 47-83. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2020.
- Zara, Ayten. "Kolektif travma döngüsü: Kolektif travmalarda uzlaşma, bağışlama ve onarıcı adaletin iyileştirici rolü". *Klinik Psikiyatri* 21 (2018), 301-311.